

ШРИФТОВЕ ОФОРМЛЕННЯ НАВЧАЛЬНИХ ВИДАНЬ ЯК ЕЛЕМЕНТ КОМУНІКАТИВНОЇ СИСТЕМИ ТЕКСТУ

Лойченко А. Г.

Правильне й усебічне сприйняття змісту написаного на сьогодні є неабиякою проблемою. І проблемою не лише для читачів текстів, а й для, як це не парадоксально, їхніх авторів – зрозуміють тебе чи ні, принесеш ти користь написаним чи ні? Саме питання сприйняття текстів навчальних видань з позицій шрифтової унормованості та роль шрифтів у комунікативній системі тексту підручників і розглядаються у статті.

Незважаючи на значну роль телебачення і радіо, Інтернету та інформації на електронних носіях, друковані видання і зараз користуються широким попитом у споживачів інформації. А для студентів та школярів підручник взагалі є незмінним супутником у процесі навчання.

Головним носієм інформації в навчальних виданнях є текст, який матеріалізується за допомогою шрифту, зорові якості якого «стають властивостями самої сторінки, вкритої друкарськими знаками» [1, 54–55]. Тож саме шрифт і виступає головним елементом комунікативної системи тексту, є його єдиним носієм. У свою чергу, Ю. Герчук називає шрифт «одним із основних «будівельних матеріалів» книги, її невід'ємним визначальним елементом» [2, 164].

Загалом же у шрифтовому оформленні друкованої продукції, зорієнтованої на потреби середньої школи, багато важать розроблені Міністерством охорони здоров'я норми: ними визначені розмір літер, довжина рядків, розміри ілюстрацій у книгах для всіх вікових категорій. Робота з таким «унормованим» підручником, на думку Т. Крайнікової, «надмірно не перевтомлює школяра, не псує його зір» [3, 201].

Вибір теми викликаний у першу чергу недостатньою розробленістю проблеми шрифтового оформлення навчальних видань у сучасних наукових, науково-методичних та практичних публікаціях, а також незначною розробленістю проблеми ролі шрифту в комунікативній системі тексту загалом та в навчальних виданнях зокрема.

Матеріалами дослідження є навчальний посібник «Сумщина в історії «України» (Суми, видавництво «Макден», 2005 рік).

Об'єктом – шрифти, а саме їх роль та взаємозв'язок із текстовим матеріалом у навчальних виданнях. Вибір саме такої теми пояснюється

Що ж таке навчальне видання? У різних джерелах дається хоч і однакове в сутності, але дещо різноманітне за формою визначення. Зокрема, державний стандарт 3017–95 «Видання. Основні види. Терміни та визначення» так потрактовує цей різновид видань за цільовим призначенням: «Навчальне видання – видання систематизованих відомостей наукового або прикладного характеру, викладених у зручній для вивчення і викладання формі» [4].

Майже подібне, однак дещо розширене, визначення навчального видання подає в «Українсько-російському та російсько-українському словнику-довіднику з видавничої справи» Е. Огар: навчальне – це «видання систематизованих відомостей наукового або прикладного характеру, викладених у зручній для вивчення і викладання формі» [5, 36–37].

Що ж до головної функції будь-якого видання, то переважна більшість дослідників стверджує, що вона (функція) полягає перш за все у збереженні та активному передаванні текстової інформації. Таким чином, більшу частину видання займає текст, і сприйняття та розуміння матеріалу майже повністю залежать від його оформлення.

Текст реалізується (матеріалізується) за допомогою шрифту, зорові якості якого «стають властивостями самої сторінки, вкритої друкарськими знаками». Книжковий шрифт – один із основних елементів видання, головний носій відверненого знакового

початку, єдиний носій тексту [1, 54–55]. У свою чергу, Ю. Герчук називає шрифт «одним із основних «будівельних матеріалів» книги, її невід'ємним визначальним елементом» [6, 164]. На думку В. Фаворського, «мистецтво оформлення книги – це синтез мистецтв, що об'єднує об'ємні моменти, майже скульптуру, з зображальними: шрифтом та ілюстрацією» [7, 93].

Загалом, базуючись на визначеннях науковців, ми можемо стверджувати, що шрифт – це графічна, художня форма зображення літер, знаків і цифр певної системи письма, комплект літер, що відтворює будь-який алфавіт (латинський, російський, арабський, грецький), а також цифри і знаки складання, символів певного розміру і малюнка [8, 121].

У редакційно-видавничій та поліграфічній практиці існують певні правила та рекомендації щодо використання шрифтів у тому чи іншому виді видання, їх застосування залежить від багатьох факторів: змісту, формату видання, цільової аудиторії.

Характер шрифту в навчальному виданні перш за все має значення для сприйняття інформації. У той самий час, на думку сучасних дослідників, уміле використання шрифтових засобів дозволяє виділити певні частини тексту [9, 232].

А. Лурія на основі ряду експериментів дійшов такого висновку: «рух очей при читанні – це не лінійне переміщення від одного слова до іншого і від однієї фрази до іншої, а серія зупинок на найбільш інформативних місцях... Процес розуміння тексту має активний пошуковий характер... Людина, яка читає, не тільки виділяє окремі смислові ядра тексту, але й зіп'євставляє їх один із одним, часто повертаючись до вже пройдених місць... У цьому вмінні швидко виділяти суттєві смислові ядра криється секрет швидкого читання, яке зовсім не ґрунтується на швидкому русі очей, а є результатом уміння бачити суттєве та виділяти загальну думку тексту» [цит. за: 9]. Тож набір тексту одним шрифтом ніяк не сприяє розумінню змісту тексту. Відповідно, щоб цього досягти, потрібно урізноманітнювати такий набір.

У процесі творення навчальної книги склався принцип, згідно з яким основний текст видання завжди оформляється прямими світлими шрифтами. При цьому рівний шрифт текстового набору стає прозорим, він «практично вмирає при читанні», перестає сприйматися як дещо окреме; розчиняється та закривається текстом [2, 165].

У той самий час, за твердженням авторитетних дослідників книготворення, зосередитися на малюнку шрифту – означає перестати читати його, оскільки малюнок постійно перед очима і свідомістю сприймається як фон, характерна ознака тексту. Можлива та необхідна міра його активності – одна з найтонших вимог художнього механізму видання [2, 165]. Так, деякі шрифти, що постійно повторюються та досить мляві за малюнком, перестають сприйматися, і відповідно сам текст втрачає свою матеріальну конкретність, стає неприємно безтілесим, невідчутним.

З іншого боку, навіть невелике ускладнення, трохи підкреслена декоративність знаків настирливо втручаються в читання, порушують прозорість шрифту, безпосередність контакту з текстом. При цьому, спираючись на усталену в книгознавстві думку, варто зауважити, що курсивом або напівжирним шрифтом основний текст видання не набирається – це заважає читачеві, розпорошує увагу.

Просто змінити шрифт – не означає покращити видання. Адже шрифт повинен відповідати певним вимогам. Однією з таких є зручність його читання. На це впливають і особливості набору та друку (довжина рядка, ширина пробілів між рядками, чіткість відбитку, колір фарби та паперу), й умови читання (наприклад, ступінь освітлення). Але за однакових умов читання, при однаковому характері набору та якості відбитків зручність читання шрифту залежить від його розміру й малюнка.

Простота та ясність малюнка, відсутність складних форм та деталей підвищують зручність читання шрифту. Складність малюнка, навпаки, робить його менш зручним для читання.

Говорячи про навчальні видання, слід зосередити увагу на тому, що використання певного шрифту, забезпечення пропорційного співвідношення графічних елементів сторінки дозволяють особливим способом організувати простір, що «занурює» учня в цілісну систему змістових символів і знаків.

Виразність шрифту – одна з важливих характеристик художнього виконання підручника, адже діти, маючи своєрідний світогляд, бачать книжку значно ширше. Для них шрифт – це різновид символів і знаків, зорове відчуття слова, фіксоване в конкретних зображеннях сюжетної лінії. Від правильного його вибору залежить сприйняття тексту: якщо форма літер сподобається дитині, то вона полюбить підручник й охоче навчатиметься.

Загалом навчальні видання на сьогоднішній день з'являються як у столичних, так і периферійних видавництвах та видавничих організаціях. Стан сучасного книжкового ринку Сумщини, в сегменті навчальної літератури, можна назвати насиченим, однак він не є різноманітним: 80 % видань, які з'явилися у видавництвах та видавничих організаціях Сумщини, є саме навчальними, однак переважна їх більшість – методичні вказівки та конспекти лекцій. Дуже мало видається навчальних посібників, а підручників і погортів.

У 2005 році приватною виробничо-комерційною фірмою «Видавництво «Макден» випущено в світ навчальний посібник «Сумщина в історії України»: формат 60x90/16, умовних друкованих аркушів 31,0, обліково-видавничих аркушів 22,55, наклад 7500 примірників, гарнітура BookmanC. У книзі висвітлюються факти та події з історії України, які стосуються передусім Сумщини, показані основні напрями розвитку економіки, науки, культури, сільського господарства, перипетії різних війн, особливості побуту, своєрідність життя інтелігенції, робітників і селян в українському суспільстві різних періодів.

Це посібник, рекомендований для загальноосвітніх шкіл, призначений для п'ятих–одинадятих класів. І вже спостерігаємо відхилення від стандарту, невідповідність між оформленням посібника та його цільовим призначенням. Навчальний посібник розрахований на досить широке коло учнів, до того ж різної вікової категорії – а до навчальних видань для різних класів висуваються різні вимоги, які не можна поєднати.

Щодо застосування шрифтів у навчальних виданнях, то згідно зі ГСТУ 29.2–97 для набору основного тексту підручників для п'ятого класу використовують шрифти будь-якої групи 12-го кегля з нормальним або широким, світлим, прямим накресленням вічка, а для додаткового тексту – 10-го кегля. Основний текст підручників для шостих–одинадцятих класів набирається шрифтом будь-якої групи 10,5 кеглем з нормальним або широким, світлим, прямим накресленням вічка, а додатковий текст – кеглем 9,5 [10].

Різниця, як бачимо, лише у кеглі шрифту. Здавалося б дрібниці. Та сприйняття тексту залежить від кегля й накреслення шрифту, а в різному віці найкращими будуть зовсім різні шрифти. Те, що дуже добре підходить для більш дорослих дітей, може виявитися зовсім неприйнятним для малих, які ще не мають навичок швидкого читання.

Для того, щоб проаналізувати шрифтове оформлення тексту видання „Сумщина в історії України” та визначити його вплив на комунікативну систему тексту, нами проведено експеримент з учнями Сумської гімназії № 1. Школярам різного віку було запропоновано прочитати один і той самий текст, але набраний (спеціально для експерименту) різними шрифтами. Спостерігалася реакція на власне текст та швидкість і легкість його читання. Результати дослідження підтвердили той факт, що молодші та старші учні по-різному сприймають один і той самий текст. У поняття «сприйняття тексту» ми вклали саме «рефлекторний процес відображення читачем того, що було відтворено автором» [11, 159].

Учні п'ятого класу найкраще сприйняли варіант тексту, набраний шрифтом *Pragmatica*. Тобто вони легше сприймають шрифти рубленої гарнітури. Малюнок

шрифту змінив для них навіть значення слів. Незважаючи на те, що був запропонований один і той самий текст, більшість учнів вказували, що у тексті з книжки, набраним шрифтом BookmanC, слова важчі, незрозуміліші. Загалом 58 % опитаних даної категорії найкращим вибрали варіант тексту, набраний шрифтом Pragmatica, 28 % – варіант тексту, набраний шрифтом Times New Roman Cyr, і лише 14 % – текст з книжки, набраний шрифтом BookmanC.

Реакція учнів старших класів (десятого–одинадцятого) була зворотною. Ними легше сприймався текст із книжки, набраний шрифтом BookmanC. Найкращим для сприйняття його назвали 80 % опитаних цієї категорії. Варіант тексту, набраний шрифтом Times New Roman Cyr, – 20 %. Варіант тексту, набраний шрифтом Pragmatica, старшокласники визначили найгіршим для сприйняття (0 %).

Тобто ми бачимо, що старшокласники краще сприймають шрифти із засічками, а для школярів молодшого віку легшими є прості (рублені) шрифти. Уже, виходячи з цього, підручник не можна рекомендувати для п'ятих–одинадятих класів.

До шрифтового оформлення до того ж додається складність викладення. Вона в «Сумщині в історії України» порушує такий елемент впливовості тексту, як дохідливість, яка з'являється тоді, коли «текст відповідає пізнавальним силам і можливостям людини» [11, 160]. Під манерою викладення розуміємо «сукупність особливостей, творчих прийомів, властивих митцеві, художньому творові, виконанню художнього твору» [6, 567].

Манера викладення в посібнику розрахована на старших школярів: переважають складносурядні та складнопідрядні речення з причинно-наслідковим зв'язком, вживається велика кількість прізвищ, історичних термінів, назв політичних сил, що може лише заплутати школяра, який ще тільки вчиться орієнтуватися у значному обсязі матеріалу: і так нелегкий для молодших школярів текст у аналізованому навчальному посібнику ускладнюється використанням шрифту BookmanC.

Текст навчальних видань повинен мати в межах одного рядка рівномірні проміжки між словами, одна сторінка тексту підручника для перших–четвертих класів не повинна містити більше 8 переносів, а для п'ятих–одинадятих класів і середніх спеціальних навчальних закладів – не більше 12. На жаль, цього не можна сказати про навчальний посібник «Сумщина в історії України». Якщо брати у відсотковому відношенні, то 60 % сторінок посібника мають 15 і більше переносів. Візуально закінчення шпальти має своєрідний вигляд «штахетника», що відволікає увагу школярів, особливо молодших класів, від сприйняття змісту.

Будь-який текст важко сприймати, якщо він суцільний. Тому матеріал у підручниках ділиться на розділи, підрозділи, параграфи і т. д.

У посібнику «Сумщина в історії України» увесь матеріал поділений на 19 розділів, які відповідно членуються на підрозділи. Цей поділ відображається у системі заголовків та підзаголовків. На думку С. Добкіна, «логічне та чітке оформлення системи заголовків полегшує роботу над книгою» [12]. У свою чергу, В. Ляхов зазначає, що рубрики «повинні проявляти себе з тією мірою активності, яка відповідає їх значущості» [13, 46].

Суть виділення полягає у тому, що виділений об'єкт диференціюється, вирізняється з інформаційного ряду. При великій кількості виділених об'єктів така диференціація виключається – все стає важливим. Тому й потрібно прискіпливо відбирати об'єкти для виділення.

Виділення усередині тексту посібника «Сумщина в історії України» здійснюються за допомогою шрифту, а саме зменшенням кегля: так виділені не окремі слова, а цілі абзаци чи фрагменти, додаткові тексти. У виділених фрагментах знаходимо додаткову, розширену інформацію про події, які описуються, також про події, що відбуваються на іншій території, чи екскурси в минуле.

Виділення здійснюються не лише за допомогою шрифту, застосовується й нешрифтовий спосіб, такий, як формат набору: фрагменти тексту меншого кегля

набираються і меншим форматом. Поєднання цих двох способів дає очікуваний результат: фрагмент привертає до себе увагу.

Аналіз шрифтових виділень у навчальному посібнику «Сумщина в історії України» та проведений експеримент на предмет сприйняття тексту учнями різних класів Сумської гімназії №1 дозволяють нам зробити такі висновки:

для різних вікових груп у підготовці до видання слід використовувати різні шрифти;

жодне з видавництв Сумщини не спеціалізується на виданні навчальної літератури, що призводить до порушень норм державних стандартів щодо шрифтового оформлення видань;

навчальний посібник «Сумщина в історії України» саме через порушення вибору кегля шрифту, що й показав проведений експеримент, не може однаково задовольнити інформаційні запити учнів як п'ятих, так і одинадцятих класів;

Тож, як бачимо, проблема шрифтового оформлення навчальних видань є актуальною і сьогодні, оскільки стає одним із найголовніших чинників, покликаних донести до читача зміст написаного. Правильне вирішення шрифтового оформлення підручників та навчальних посібників для різних класів середньої школи стає головним елементом комунікативної системи тексту. Відтак, навчальне видання може або стати джерелом знань, або відштовхнути дитину чи підлітка від навчання.

SUMMARY

Correct and comprehensive perception of the text substance is the great problem today. The problem not only for the readers but also for the authors – if they understand you, if you are of use or not. It is the question of the educational text perception with relation to type norms and its role in the communicative system of textbooks that is observed in the article.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Шевченко В. Е. Графічна організація друкованого тексту та його художня інтерпретація засобами складання // Наукові записки. – К.: Інститут журналістики, 2001. – Т.2. – С. 53–69.
2. Герчук Ю. Я. Художественная структура книги. – М.: Книга, 1980. – 208 с.
3. Крайнікова Т. С. Коректура: Підручник. – К.: Наша культура і наука, 2005. – 252 с.
4. ДСТУ 3017–95. Видання. Основні види. Терміни та визначення.
5. Огар Е. І. Українсько-російський та російсько-український словник-довідник з видавничої справи. – Львів: Палітра друку, 2002. – 224 с.
6. Новий тлумачний словник української мови / Укладачі: Яременко В.В., Сліпушко О.М. – У 4 т. – К.: Аноніт, 2000. – Т.2. – 911 с.
7. Фаворский В. А. Об искусстве, о книге, о гравюре. – М.: Книга, 1986. – 239 с.
8. Шевченко В.Е. Художньо-технічне редагування: Тексти лекцій для студентів відділення «Видавнича справа та редагування». – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 254с.
9. Різун В., Любарщук Н. Вплив гарнітури шрифту на сприймання тексту // Наукові записки. – К.: Інститут журналістики, 2000. – Т.1. – С. 129–130.
10. ГСТУ 29.2–97. Підручники і навчальні посібники для загальноосвітніх шкіл та інших типів середніх навчальних закладів. Поліграфічне виконання. Загальні технічні вимоги.
11. Кузнецова О. Д. Засоби масової комунікації: Посібник. – Вид. 2-ге, перероб. і допов. – Львів: ПАІС, 2005. – 200 с.
12. Добкин С. Ф. Редактору и автору об оформлении книги. <http://obzor.com.ua/dtp/book-design>
13. Ляхов В. Н. Искусство книги. – М.: Советский художник, 1978. – 248 с.

Надійшла до редакції 14 березня 2007 р.